

Երեմիայի կենսագրութեան մէջ (Հատոր Ա. էջ 166), ըսած եմ, թէ նա Երուսաղէմէն Կ. Պոլիս կը դառնայ 1666 ին. Հ. Մ. Չամչեան եւ ուրիշներ այսպէս գրած են. բայց ահա նոյն իսկ Երեմիայի տողերէն կ'ուսանինք թէ ինքը 1665 ին է վերադարձած Սաղիմէն, ուր գացած էր 1664 ին կամ (ԹՃԹԳ-ին Հայոց թուական):

Տող 376 եւ 377:

Օրթաքէօյ ի կարգ սորա՝
Թէ կամիս ելցուք ի զքօսան,
Փոքր մի հայք են ժամատամբ...

Պէտքէն յետոյ Օրթաքէօյը (կամ Միջագիւղը՝ հայերէն աստ.թեամբ) ցոյց կու տայ Երեմիա իր հիւր վարդապետին եւ հոն կը հրաւիրէ զայն ըսելով՝ «Եթէ կ'ուզէք, զքօսանքի համար ելլենք հոն. սակաւաթիւ հայեր կան. ունին փոքրիկ ժամատուն մը»։ Եւ կը նկարագրէ այն տեղի պարտէզներն ու բերքերը, եւ կ'անցնի շարունակել նաւագնաց պոյտը:

«Օրթագիւղ», նշանաւոր թաղ մ'է: Պոլսահայ գաղութի պատմութեան մէջ կարեւոր էջեր ունի. հայ գրականութեան եւ մտաւորականութեան սքանչելի վառարան մը եղած է այն. կ'արժէ կանգ առնել հոն պահ մը:

Նախ Եկեղեցին: Սա ալ՝ կ'երեւի թէ վաղուց գոյութիւն ունեցած է. այսինքն՝ «Ստամպուլոյ Պատմութեան», խմբագրութեան (1661—1681—1684) ժամանակները, եթէ ոչ՝ Երեմիա անոր յիշատակութիւնը պիտի չընէր:

Այս եկեղեցին կամ մատուռը, նախ Սուրբ Կիրակոս կը կոչուի եղեր, — բայց Կոլոտ Յովհաննէս Պատրիարք՝ փոխած է անոր անունը եւ ըրած է «Խնդրակատար Սուրբ Աստուածածին», ինչպէս կը գրէ այս մասին Հ. Ղուկաս Ինճիճեան իր «Ամարանոց Բիզանդեան», ին մէջ՝ ըսելով.

Բազմութիւն են անո՞ հայկազուն ազգին,
Սուրբ Աստուածածին իր եկեղեցին,
Այլ Խնդրակատար անուն տան նրմին,
Իբրև մականուն հրգօր այն Կուսին:

Զի նոր նորոգեալ զայն եկեղեցին,
Տեսան Յոնաննու մեծի Կոլոտին,
Փոխեաց զԿիրակոս զանուն առաջին,
Որոյ արդ խորան ի հարաւ կողմին:

Անո՞ առաջիկայ՝ մեծ հայրապետին,
Տէր Կարապետի՝ կաթողիկոսին,
Այնպէս ընկալեալ՝ զօծումն նուիրին,
Բարձրացաւ փառօք՝ զեր քսն զքաղաքին:

Գերեզմանատուն հայկական ազգին,
Ի զառ ի վայրի՝ ի վերայ լերին,
Գերեզմանատուն՝ յունական ազգին,
Մերձ ի յիսքէլէն՝ ուր եկեղեցին¹:

Սարգիս Գպիր Սարաֆ-Յովհաննէսեան ալ իր ձեռագիր պոլսական Տեղագրութեան մէջ կը յիշատակէ այս եկեղեցին սապէս՝

Եւ այլ յառաջ երթեալ հասանեմք ի յՕրթագիւղ... ուր զոյ եւ Եկեղեցի մի Հայոց յանուն Սուրբ Աստուածածին խնդրակատար հռչակեալ, տարակայ ի ծովէն, շինեալ եւ ընդարձակեալ ի ժամանակս Յովհաննու պատրիարքին Բաղիշեցոյ:

Թէ Ինճիճեան եւ թէ Սարգիս Գպիր՝ եկեղեցիին այս վերաշինութեան թուականը չեն յիշատակեր, բայց որովհետեւ պատմութենէ գիտենք, թէ եկեղեցիին օծման արարողութեանը ներկայ եղած է Ուլնեցի Կարապետ Եպիսկոպոս, որ Էջմիածնի կաթողիկոս օծուած է Կ. Պոլսոյ Մայր եկեղեցիին մէջ՝ 1726 փետրվ. 16 ին, կրնանք ընդունիլ թէ եկեղեցիին շինութիւնն ալ տեղի ունեցած է այդ թուականին կամ քիչ առաջ, եւ օծումն ալ 1727 ին²:

Բայց հին եկեղեցիէն՝ այսինքն Ս. Կիրակոսէն մնացած կան երկու երեք յիշատակարաններ, որոնք խաչքարեր են եւ այժմ եկեղեցիին շրջափակը որմերուն վրայ ագուցուած են հետեւեալ արձանագրութիւններով³.

Ա.

Յիշատակ է խաչս Յուսէփի, Վանվարի
Խաչատուրին, Յուստիանին, Մարթային
Նղիսարէթին եւ Սարայի, թվին ՌՃՀ
(այսինքն 1170 + 551 = 1721):

Բ.

Կանգնեցաւ սուրբ խաչս բարեխօս
առ Աստուած Ակնցի Շահասպարամնց

¹ Արեւելոյ Բիւրոսի, Վենետիկ 1794, էջ 123:
² Տեղագր. Ս. Փրկիւն Ռ. Գ. Զիւն-Պոլսոյցի, 1901, էջ 130:
³ Նոր Լուր, Կ. Պոլսոյ, 1925 յուլիս:

Ներսէսի եւ Աննայի որդի խօծա
Սահակի որդոյն եւ համօ
ըէն ազգաց նորին տուք
ողորմիս թվ ՌՃՀԸ (այսինքն՝ 1178 + 551 = 1729):

Կայ նաեւ Ս. Ստեփանոսի պահարանին սեղանին վրայ արձանագրութիւն մը, որ ՌՃՀՆ թուականը ունի, այսինքն (1175 + 551 = 1726):

Եւ այս յիշատակարաններով յայտնի կ'ըլլայ թէ Օրթագիւղի եկեղեցին իւր ժողովուրդով երկու դարէն աւելի հնութիւն ունի:

* * *

Կոլոտի օրով շինուած եկեղեցին թէեւ փայտաշէն եղած է. բայց կրցած է մնալ երկար տարիներ, եւ հետոյ հետէ ժողովուրդին բազմանալով հարկ տեսնուած է նոր մասեր աւելցնել քովերը՝ քարուկիր եւ ամրաշէն, զայն հրդեհի դէմ՝ պահպանելու համար:

Այս վերջին շինութիւնը տեղի ունեցած է 1824—1825 ինչպէս կ'աւանդէ Ա. Պէրպէրեան, գրելով՝ «ընդ այս ժամանակս եղև եւ նորոգութիւն Սուրբ Աստուածածին եկեղեցոյ Օրթագիւղի, զորոյ զհանդէս փառաւոր օծման կատարեցին ի ղեկաւ. 15»:

Ուսուր օծման կատարեցին ի ղեկաւ ամիրաները Այս շինութիւնը, թաղին ամիրաները ստանձնած են նախ 1824 ին, բայց քիչ յետոյ իրենց միջեւ կարգ մը անտեղի հակառակութիւններ ծագելով՝ կիսատ թողած են զայն. եւ այս բանին պատճառ՝ կը պատմուի թէ եկեղեցիին ճակատը ղետեղուած արձանագրութիւնն է եղեր, որուն մէջ այս կամ այն անձին անունը չգտնուելուն համար, մեծ վէճեր ծագած է, որով շինութիւնը տուժած: Պէտքէն Յարութիւն ամիրան՝ որ կեանքին վերջի տասը տարիները

¹ Պատմ. Հայոց, Ա. Պէրպէրեան, էջ 189:
Այս շինութենէն տասը տարի առաջ՝ 1814 ին եկեղեցին գէմը շինուած է աղբիւր մը, որ մինչև այսօր կը կենայ եւ ունի հետեւեալ բոլորդիւր արձանագրութիւնը:

Սը Եկեղեցոյս զիմացի
աղբիւրի շուրճ արդ
եմք մ'ի սեւեռոսեան
մ'ի մերկերիսի որ
ղի հանգուցեալ սա
նաֆ նիկողոս աղա
յի ի յիշատակ հզւոյս
եւրոյ եւ կենդանին
ընն մարիամ խաթ
ունին եւ բոլոր զարմին:
Աւետարանագր. Երեմեան Օհանի 1814:

Օրթագիւղ ապրած է, երբ կ'իմանայ սոյն տղայական (չըսեմ յիմարական) եղելութիւնը, ինքը անմիջապէս իւր անձնական ծախքով աւարտելու տայ եկեղեցին, բայց ճակատը դրուած արձանագրութիւնն ալ բոլորովն ընչէլ տալով, տեղը գրել կու տայ՝

Ես եմ դուռն կենաց. 1825

ամենահամեստ արձանագրութիւնը՝ որ կը մնայ ցարդ:

Սոյն եկեղեցին 1881 ին եւ 1912 ին ալ մասնակի նորոգութիւններ կրած է: 1925 ին անոր վերաշինութեան հարիւրամեակը տօնուեցաւ մեծահանդէս, եւ այդ առթիւ Աբիկ Մուսախանեան Օրթագիւղի զաւակ, Ա. Մ. ստորապահածեան Օրթագիւղի զաւակ, Ա. Մ. ստորապահութեամբ պատմական ընտիր էջեր հրատարակեց Կ. Պոլսոյ «Նոր լուր» թերթին մէջ¹. տարակեց Կ. Պոլսոյ հանդէսը ոչ թէ հարիւրամեակ կոչուէր, ալ երկհարիւր յիսնամեակ:

Այս եկեղեցին ունեցած է իբր քարոզչանշանաւոր եկեղեցականներ, որոնցմէ յիշատակելիներն են՝ Մատթէոս պատրիարք Չուհաճեան, որ պատրիարքութենէ ելլելէ յետոյ (1848), որ պատրիարքութենէ հայրապետութեան մինչեւ իւր ընդհանուր հայրապետութեան կոչուիլը (1859), բնակած է գիւղին մէջ եւ քարոզած է հոն շարունակ: Հոս բնակած են քարոզած է հոն շարունակ (յետոյ նաեւ իբր քարոզչ գէորգ պատրիարք (յետոյ գէորգ Գ. կաթողիկոս ամենայն Հայոց), Նիկողոս Կէորգ Գ. կաթողիկոս ամենայն Տեղապահ), եպ. Աղասեան (պատրիարքական Տեղապահ), եպ. Աղասեան եւ Յակոբ եպ. Աշոտ, Ահարամ Ա. եպ. ինչպէս եւ Յակոբ եպ. Աշոտ, Ահարամ Ա. եպ. Մանկունի եւ ուրիշներ: Արժապետեան Ներսէս պատրիարք ալ իւր կեանքին վերջին տարիները պատրիարք ալ իւր կեանքին վերջին տարիները պատրիարք է եւ հոն վախճանած: Նշապայ գիւղը բնակած է եւ հոն վախճանած: Նշապայ քահանայներ ալ եղած են հոն. ասոնցմէ նաւոր քահանայներ ալ եղած են հոն. ասոնցմէ յիշատակելիներն են Տէր Գալուստ ամիրաներու յիշատակելիներն են Տէր Սահակ Տէր Սարգսեան խորհրդականը, Տէր Սահակ Տէր Սարգսեան կրօնաւարը եւ հեղինակ կրօնագիտութեան ընտիր գրասագիրքի մը, Տէր Արթուրէս Պալեան ուսուցիչ եւ ժողովական:

Մատթէոս Ա. կաթողիկոս, իւր ընտրութենէն վերջը մնացած է շարունակ Օրթագիւղ, ուր Երուսաղէմէն երուր տարի անց իրեն թէնէրալ Լորիս Մեղիքօֆ 23 ապրիլ 1859 ին²:

¹ Նոր Լուր, 1925 յուլիս:
² Պատմ. Հայոց, Ա. Պէրպէրեան, էջ 611:

Այս ընկերութեան ձեռնարկն յաջողութեամբ կը պսակուի, այնպէս որ Յակոբ պէյ Պալեան՝ արքունի ճարտարագետը, գրասէր անձ ու գրագէտներու պաշտպան ու մեկնաս, կը փութայ իւր իսկ ծախսովը ընդարձակել թատրոնը, ուր ներկայացումները կը շարունակուին մեծ ոգեւորութեամբ:

* * *

1873ին կը հաստատուի Լսարանական Միութիւն մը, որ անխափան կ'ապրի մինչեւ 1878: Անոր լարանին մէջ խօսած են՝ Խորմեան Հայրիկ, Նարպէյ Խորէն Սրբազան, Սրբանձտեանց Գարեգին Սրբազան, Օրմանեան Մաղաքիա Ա. (յետոյ պատրիարք), Հ. Կղեմէս Սիպիւլեան. Պրոֆ. Յ. Ճէճիլեան, Ծերենց, Ռ. Պէրպէրեան, Չերազ եւ ուրիշներ:

Օրթագիւղ եղած է օրրանը Դպրոցատէր Տիկնանց ընկերութեան, որուն նախաձեռնարկչիննագրութիւններն եղած են՝ Տիկին Նազըր Աւսան, Տիկին Սրբուհի Տիւսար, Օր. Պալթազար, Օր. Սիմոնեան, Տիկին Ֆրնաբ. Բլեան, եւ որոնց գործը մեծ աշխուժիւ կը շարունակեն այժմ Գրանսայի մէջ, Տիկին Պոյաձեան, Տիկին Աւետիսեան, Օր. Պալթազար եւ այլն:

* * *

Օրթագիւղի մէջ Ազգային վառ գործունէութիւնը զանազան կերպերով կը տեւէ մինչեւ 1880. բայց յետոյ հետզհետէ կը մարի այն, նախ՝ կարեւոր անձերու վաղահաս մահովը, եւ երկրորդ՝ Համիտեան շրջանի վատազդեցութեամբը:

* * *

Օրթագիւղի մասին աւելի ծանօթութիւններ գրելու հարկ չեմ տեսներ, որովհետեւ ժամանակակից Հայ թերթեր շատ գրած են այդ առթիւ ինչպէս նաեւ յայտնի գրագէտներ, որոնց մէջ նշանաւոր է Արշակ Զօպանեան՝ Մկրտիչ Պէշեքթաշեանի նուիրած ընտիր աշխատասիրութեամբը, աշխատասիրութիւն՝ որ Օրթագիւղի մտաւորական ու կրթական շրջանէն խօսուն արձանը կրնանք համարել:

1 Մկրտիչ Պէշեքթաշեանի կեանքն ու գործերը, Ա. Զօպանեան, Պարիս 1907:

Օրթագիւղ բացի վարժարան, թատրոն, լարան հաստատութիւններէն ունեցած է եւ ժողովրդային Մատենադարան, «Վերծանութեան թանգարան», անունով¹. Հաստատուած էր 1847ին եւ կը պարունակէր բաւական ընտիր հաւաքածոյ ձեռագիր եւ տպագիր հայերէն հատորներու, որոնք կը մնան դեռ Սրբոց Թարգմանչաց վարժարանին մէջ:

Ունեցած է նաեւ Տպարան, Արապեան համբաւաւոր Տպարանը, որ 1799ին նախ Կ. Պոլսոյ կողմը հաստատուած, ապա 1820ին փոխադրուած է Օրթագիւղ եւ տեւած է մինչեւ 1835²:

Այս Տպարանէն լոյս տեսած են 100ի մօտ գիրք, որոնց մէջ էին՝ Ազաթանգեղոս, Շարական, Սարեկ, Սոր կտակարան, Յիսուս Որդի, Աւետարան, Լապտեր Հոգւոյ, Փէշտիմալձեան Գրիգոր պատուելիին Բերականութիւնը եւ երկհատոր Հայկազեան Բառարանը, ինչպէս նաեւ Բէտտէն Միքայէլ անուանի բժիշկին աշխարհաբար Բժշկարանները՝ վեց հատոր:

Այս Տպարանին վերջին պետը՝ Գալուստ Արապեան իւր կեանքը կնքած է 1850 յուլիս 9ին ինչպէս կ'աւանդէ այն ատենի «Հայաստան» թերթը³:

Օրթագիւղ եղած է բնակավայր նշանաւոր Հայերու՝ որոնց նկատելիներն էին Տատեան, Փիշիշեան, Ճանիկ, Ալլահաբեկեան, Փորթուգալեան, Նորատուկեան Ամիրները, ինչպէս նաեւ Պէզձեան Յարութիւնամիրայ, որ հոն մեռած է 1834 յունվար 3ին եւ որուն մարմինը ծովու ձամբով եւ երեսը բաց տարած են Մայր եկեղեցի, անցընելով զայն Սարայ Պուրնուի կայսերական պալատին առջեւէն, ինչպէս հրամայած էր Սուլթան Մահմուտ, որպէս զի իւր սիրական Յարութիւնին դէմը վերջին անգամ մը տեսած ըլլայ⁴:

Օրթագիւղի մէջ անուանի էին արքունի ճարտարագետ Պալեան Յակոբ պէյ († 30 հոկտ. 1875) բժիշկ Գեօ. Գարբիէլ բաշա Սեւեան եւ նախարար Միքայէլ բաշա Փորթուբալ († 1897 նոյեմ. 6) եւ գրագիտութիւն Տիկին Տիւսար, մայր՝ Նազըր Աւսան բաշայի († 1884 յուլիս 17) Մկրտիչ Պէշեքթաշեան († 1868 նոյեմբ. 29)

1 Տարեցոյց Ազգ. Հեռագրանոցին, 1901, էջ 248:
2 Տարեցոյց Ս. Փրիլեան Ազգ. Հեռագրանոցին, 1901, էջ 206, եւ Տեղ ու Տար. Թեոգիկի Կ. Պոլսոյ 1913, էջ 65-71:
3 Հայաստան, Կ. Պոլսոյ, Թիւ 24, 1850 յուլիս 18:
4 Պատմ. Ա. Պերպիւրեանի, էջ 258 եւ Ժամանակ. Սա. Փափաղեանի, Կ. Պոլսոյ 1863, Թիւ 194 եւ 201:

երգիծարան Յակոբ Պարոնեան († 1891 մայիս 27), եւ ուրիշներ՝ որոնց ցանկը հոս ամբողջ գրել շատ դժուար պիտի ըլլար:

Օրթագիւղի բարձունքին վրայ է Ազգ. հին Գերեզմանատունը՝ այժմ աւեր-աւերակ, ուր իրենց վերջին քունը կը նիրհեն վերջիշեալ ամիրաներէն շատերը եւ որոնց փառաւոր շիրմաքարերը մօտակայ թուրք զինուորներու շորհիւ կտոր կտոր եղած են:

Ասոնց մէջ 1912ին, ողբացեալ Հ. Թովմաս Կետիկեանի հետ (Ա. Ինննական Միութեան), գտած ու քաղած եմ ես Տատեաններու նախաձոր վառօդապետ Առաքել ամիրայի եւ իւր կողակցին Տապանագիրները զորս արժան կը համարեմ ներկայացընել հոս:

Արքունի վառօդապետ Մհի Առաքել ամիրայ Զատայեանց կամրկապցի

Ազնի տոհմական՝ իշխան փառաւոր Ինքնավարժ ճարտար՝ ի զիւտ նորանոր Սա եղև նախկին՝ ի յազգէս հանուր Մեծ վառօդապետ՝ արքայից հրգօր Եւրոպեան ազանց՝ ճարտարը մտաւոր Ապրին ընդ սորայս՝ վերնածիր շրնոր՝ Զոր լուեալ ստէպ՝ Պարսից թագաւոր Խնդրէ յարքայէս, յղել անդանօր, Նա զի պերճացեալ ի գործըս մարուր Ազգօգուտ սիրով՝ վառէր մտաղիւր Անկատար մնայ՝ բաղձանք սրտի իւր Որ ցանկայր տանել՝ մի զազգըս բոլոր Բեզ ակնկալեալ՝ արքայ երկնաւոր Եկաց բարեպէս ի կեանս աստանօր Սորա աղաչեմք՝ ի կեանս հոգեւոր Անվախճան փառօր՝ միշտ պսակաւոր:

Ի թուին Հայոց 1261ի յօգոստոս 31: Ինչպէս կ'երեւի սոյն գրուածէն, այս նշանաւոր մեծ Հայուն մահը տեղի ունեցած է (1261 + 551 =) 1812ին զոր չգիտեմ ինչո՞ւ կ'անգիտանայ Օրմանեան Սրբազան գրելով՝ «Որոշ չենք գտած Առաքել ամիրայի մահուան թուականը»¹, մինչ «Բազմավէպ» նշանակած է զայն ութսուն տարի առաջ²:

1 Ազգագրութեամբ, Մասն Գ. երրորդագլխի Տպագր. էջ 3441:
2 Բազմավէպ 1849, էջ 11:

Առաքել ամիրայի ճիշդ քովն է կողակցին Գամբանը որ ունի հետեւեալ երկավագիր արձանագրութիւնը:

Ի
Ի սոյն գերեզմանիս Ամիրայեալ մարմին Իշխանունի՝ Աննայ Խաթունի՝ որ էր կողակցից Մհի՝ Տատ վառօդապետ Առաքել ամիրայի՝ որոյ Տէր Լուսաւորեցցէ զճոզին:

Յամի Տեառն 1819 օգ. ամս. 3ին:

Ասոնց քով կը հանգչի իրենց մէկ զաւակը Թաղէոս՝ 28 տարեկան հասակին վաղամեռ, եւ վառօդապետ Միմոն պէյի ծաղկատի հարսը զո՞հ ծննդաբերութեան:

Վերջնոյ Տապանագիրն է հետեւեալը:
Ի
Սիմոն մեծ իշխան վառօդապետին Հարսն ժրրաջն գոհար մեծագին Վարուք գովանի Տիրուհի Տիկին Պսակ պանծիլ Պօղոս աղային Մինչ պտուղ բերէր ծառն ծաղկածին Յաւօք խորտակէր ծնունդ անդրնկին Մայրն եւ ազգ իւր լային ողբային Զի թոեալ արգ բաղցրիկ աղւնին Փրկիչ բարերար առ բեզ պաղատին Փառօք պսկել աղինայոյ հոգին: Յամի Տեառն 1821 փետրվարի 8:

Վերջիշեալ Միմոն պէյը՝ որդին էր Տատ Առաքել ամիրայի: Հօրը մահէն անմիջապէս յետոյ կոչուած է արքունի վառօդապետութեան մեծ պաշտօնին, որ տեւած է յորդոց յորդիս: Վախճանած Տիկին Տիրուհին կ'ինն էր Միմոն պէյի որդւոյն Պօղոս ամիրային:

Տատեանց մասին գրած եմ Ա. Հատորիս 404—409 էջերուն մէջ:
Հանգուցեալ Տատեան Յարութիւն բաշա ունէր 2 երեքուր Աւետարան մը, որուն վերջը գրուած է իրենց գերդաստանին կատարեալ ճիւղագրութիւնը: Այդ ճիւղագրութեան մէկ ճիւղագրութիւնը կը գտնուի Փարիզու Bibliothéque Nationale-ը եւ հրատարակուեցաւ «Բատիէր» թերթին մէջ¹: Իսկ Աւետարանը կը նստէր» թերթին մէջ²:

1 Բատիէր, Պարիս, 1907, էջ 112—125:
2 Բատիէր, 1849, էջ 11:

պահուի Պեչերլաշի Ս. Աստուածածին եկեղեցին մէջ¹:

* * *

Երբ ես զբաղած էի Տատեան ընտանիքի վերոյգրեալ Տապանագիրները ընդօրինակելու, Հ. Թովմաս Կէտիկեան քիչ մը հետուն՝ Գերեզմանատունը եղերող պողոտային վրայ կը տեսնէր տեղէն հանուած ու մէկդի նետուած սրբատաշ քար մը, որ կը վերաբերէր 1822ին Եէնիչէրիներէ յօշոտուելով նահատակուած Պապեան Յովհաննէսի, եւ որ ունէր բոլորապէս 16 սող հետեւեալ յուղիչ Արձանագրութիւնը.

Ազնուագարմ՝ Յոհաննէս աղայի Պապեան որ յօշոտեցաւ յԵնիչերիաց²:

Մեկըմնէ՛ցաւոց մարդկան դու թարգման. Ի յերգ զիմ՝ մահ արի առնուլ տխրական. Լալոյ առիթ իմ՝ այս արկած եւ սրգոյ. Զի տարապարտ զո՛ր ես եղէ երկաթոյ: Դարանակալք կենացս զի՛նչ շահ ձեզ աղէ. Կամ՝ ո՞ր օգուտ, եղո՛ւկ յանպարտ արեւնէ. Օգուտ ո՛չ մի, այլ պատուհաս մշտակայ. Իսկ ինձ յեթերս յաւերժ կենաց բաժին կայ: Մայր ցաւագին, կողակից իմ՝ եւ որդեակ, Ընդ բախտս դաժան լացիք այո՛ դուք համակ. Արդ մի՛ այլ եւս արտօսք յաչացո՞ւ ի լալ զիս. Զի ի յերկինս բարձեալն հանգոյց գնոգիս:

Ծնեալ ի 1788 նոյեմբեր 14
Կատարեալ 1822 մարտ 24:

Պապեան նահատակին շերմագրովը կը փակեմ՝ Օրթագիւղի Ծանօթագրութիւններս, եւ կ'անցնիմ հետեւեալ, Երեմիայի զօտական Ծովագնացութեան, որ կը շարունակուի Աստիօրի Երոպական եղբրն ի վեր:

(Շարտանակելի): Գ.Յ.Տ. Ա.Ա.Ն.Ր.Ա.Մ. Յ. Թ.ՈՐ.Գ.ՈՄ.Ն.Ա.Ն.

¹ Այս ձի գագրութիւնը յիշատակած եմ արդէն Ծառնօր պարտութիւններու 408 էջին մէջ. բայց չեմ յիշած ձեռագիր Եւեոտարանը, զոր տեսայ աշխատութեան հրատարակութենէ յետոյ միայն Յարութիւն բաշայի աղջկան քով: Տ.Վ. Յ. Թ.:

² Պապեանին խո. ժազո. ժ մահը կը յիշատակէ Ա. Պեչերլեան, էջ 463, բայց սխալ կը գրէ ամիսը:

ՖԵԼԻՔՍ ՕՍՎԱԼԴ ԵՐԿՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ ՅԱՅԱՍՏԱՆԻ

ԳԵՐՄ. ԹԻԳՄ.

ОССНОЗ ԿԻԼՔԵՆՍ

ԳԵՐՄԱՆՆԵՐԻՆ ԲՆԱԳՐԻՆ ՓՈԽԼԴՐՈՒՄԸ
ՀԱՅԵՐԻՆԻ

(Շարտանակելի) թիւն եւս վերջ:

Է.

ԱՐՈՒԵՍՏԳԻՏՕՐԵՆ ԿԱՐԵՒՈՐ ՀԱՆՔԵՐ

(Տես Հայաստանի Հանրային քարտէսը՝ Տախտակ 4.)

28. — Հնագոյն ժամանակներէն ի վեր Հայաստան բովազործական ձեռնարկութեանց ասպարէզ եղած է: Հնութեան ժամանակ երկրին հիւսիսարեւմտեայ շրջանները հռչակուող էին իրենց ճարտարութեամբ՝ մետաղազործութեան մէջ: Անտառներու կտրուելով սպառիլը եւ զարեւրով շարունակուող յոռի շահագործութիւնը պատճառ եղած են վերջապէս բովազործութեան զաղարման մատնուելուն. եւ միայն քանի մը տարիէ վեր է որ Ռուսական Հայաստանի մէջ նորէն սկսած է չափաւոր յաջողութեամբ, եւ այն՝ շնորհիւ նոր կերպերուն, փոխադրութեան լաւագոյն միջոցներուն եւ (Գետաբեկի քով) Բագուէ յատուկ փողոզեղով քարիւղ բերելուն՝ քրայական նիւթերը հրահալելու նպատակաւ: Բրայականաց բովատեղիները գրեթէ բացառապէս եղբայրանց մէջ կը գտնուին, ուր հին քարերը բաց կեցած են: Ասոր հակառակ զլեւորաբար հրափրփուրներէ եւ ծովային մրրախաւերէ կազմուած սարահարթի շրջանակին արդիւնքներն են ի մասնաւորի աղ, դաճ, ծծումբ եւ շինութեան քարեր⁷¹:

Բանի որ բնականապէս ճշգրիտ տեղեկութիւններ կը պակսին, հոս պիտի յիշուին այն բովերը, որոնք տակաւին կը բանեցուին

կամ միայն նորերս լքուած են: Մնացեալ քրայականաց հանատեղիներն ու հանքերը նշանակուած են ստուերազիծ Բարսէսին վրայ, ուր ցոյց տրուած են նաեւ Հանքային աղբիւրները⁷¹.

Ա.

ՔՐԱՅԱԿԱՆՔ (կամ ՄԵՏԱԳՆԵՐ)

1. Պղնձի բովեր:

Պղնձի կարեւորագոյն բովը ներկայիս Գետաբեկ է^{40, 76}, արեւելեան եղբայրանց մէջ, որ (1905ին) 1340 տ (տակառաչափ) արտադրած է⁷²: Պղնձի քրայական նիւթը երեւան կու գայ կոշտերով եւ երակներով, որոնք 250 մետր երկարութեան եւ 2—50 մետր թանձրութեան կը հասնին. եւ այն՝

⁷¹ Յաջորդիւ յիշուած բովատեղիներն անուանց մէկ մասը հաւաքուած՝ հմտ. Ե. Լ. Եւսեան, «Գանձակ գաւառ», էջ 71—77 Ե.Ն. — «Բարձրագու գաւառ» (հմտ. «Ազգագրական հանդէս», Ե. Բ. 1901, էջ 271—436), էջ 287—293, Ե.Ն. — «Նոր Բայազէտի գաւառ» (անդ՝ Ժ. Գ. 1906, էջ 167—197 Ե.Ն.), էջ 177—178. — «Չանդեզուրի գաւառ» (ՏՖՊ. 1898), էջ 71—72 Ե.Ն. — «Գողթան գաւառ» (հմտ. «Ազգ. էջ 252, Ե.Ն. — «Գողթան ԺԱ—ԺԲ, 1904, էջ 241—334, Ե.Ն. էջ 252, Ե.Ն. — «Սոսի նաեւ Բարսեւտարանցի «Արցախ», էջ 18—21. — «Թողլու յիշելու արժէքները. — Արդի վիճակի եւ աւելի անվազաց ճարտարներու մասին յաճախ կը խօսին խորհրդային կը պարբերականները: Բայց համառօտ բաժիններ միայն կը գտնենք ճշգրիտ այն պալատական երկարութեան մասին հրատարակեց խորհրդ. Արշալույսի շրջանակի 1920—1925: (հմտ. «Խորհրդային Հայաստանի ՀԻՖՏՏ» էջ 139—142, Երեւան 1926, 4° էջք LX+472), այսինքն՝ էջ 157—160. — Հանքագործական արդիւնքները թիւն: — Նաեւ. «Հայաստանի հանքային հարստութիւնները» — Նաեւ. Թուրքիոյ Պետական Տարբերքի մէջ իր բարանչիւր նահանգի համար՝ յիշուած են այլեւսլ հանքատեղիները (հմտ. Հրապարակութիւն «Արեւելեան նահանգները» Ըստ Թուրքիոյ Հրապարակութիւն «Արեւելեան նահանգները» 1929, Թ. 3, Պեքուտի Տարբերքի 1927—1928 (ի «Գրքեր», էջ 118—էջ 40—45. — Թ. 4—5, էջ 78—83. — Թ. 6—7, էջ 121. — Թ. 8, էջ 142—144, Ե.Ն.):

⁷² Յամանայն դեպքս Kedabekի հնագոյն ձեռնարկներէն էմ («Սիս» 64, Ե.Ն.) եւ բովատեղին ու արդի գիւղը նոյն պէս կը գրէ «Արցախ» (էջ 312—315)՝ «Հին Գետաբեկի եւ «Նոր Գետաբեկի» իսկ «Գանձակ» կը գրէ «Գետաբեկ» (հմտ. էջ 71—73 Ե.Ն. 120՝ «Հայի Գետաբեկ» կամ «Գաւառ» — արդի գիւղն, եւ «Հին Գետաբեկ» այժմ բովատեղին): — Յաճախ յիշուած Թալիսն, գերմ. Dasehksan, բուն Յաճախ յիշուած Թալիսն, որ կայ նաեւ թարգմանութիւն է քարհար անուան, որ կայ նաեւ հնագոյն ձեռնարկ քարհար(+) (հմտ. «Արցախ», 144 Ե.Ն., էջ 18, 20, 286—287)՝ քարհար գիւղ, Գաւառնային եւ «Գանձակ», 73—75, 105՝ «քարհար գիւղ կամ Գաւառնային» — Taknalu եւ Seifalü՝ հմտ. «Գանձակ», Ե.Ն. 73—74:

Անցիկ-ժիրանաքարակիմը (Diabaspophyrit) կցորդական գոտեւոյն մէջ (Kontaktzone), որուն ներքեւ նստած է Որձաքար-Չատաքար մը (Quarzdiorit) եւ որուն վրան նստած են անդէսաքարային հոսանքներ, եւ որուն մէջ միջամուխ կանցնին անդէսաքարային երականցքեր: Կցորդական գոտեւոյն մէջ կազմուած է Փաղիաքար-Նոնաքար մը (Augit-Granatgestein), զոր Fedorow «Գետաբեկաքար» (Kedabekit) կը կոչէ⁴⁰, Վոլլաստոնաքարի (Wollastonit) եւ Վեսուվիանիտի (Vesuvianit) հետ միացած: Ասիկայ է Պղնձի հանածոյին մայր-քարը: Բրայա-նիւթերը՝ ծծմբածներ (Sulfid) են պղնձի, երկաթի, կապարի (երբեմն բունիկներով), գնդի եւ ծարրի, ինչպէս նաեւ կարեւոր քանակութիւն մը Մագնիսաքարի (Magnetit) եւ նշանաւոր հեռքեր ունեցող եւ արծաթի: Եւ նշանաւոր հեռքեր ունեցող եւ արծաթի-Շրջակայ Անցիկ-ժիրանաքարակը հրաքարի-բերեղներու այնպիսի մեծ քանակութիւն մը կը պարունակէ, որ երբեմն հրաքարի մը կը փոխուի: Հանածոյին երակներուն վերին կը փոխուի: Հանածոյին երակներուն վերին, մասերը սաստիկ դքսիտացում կը ցուցնեն, մասերը սաստիկ Պղնձասեւակի (Kupfererz) կը ծագին Պղնձասեւակի (Kupfererz) կը ծագին Պղնձամանգան, կովելին (Covellin, schwarze, Պղնձամանգան), զուտ պղնձի թիթեղիկներ, պղնձածծմբակ), զուտ պղնձի թիթեղիկներ, դաճ եւ երկաթոքսիտ:

Գետաբեկի հետ սերտ կապ ունի Թալիսանի (Բարնատ) բովը^{10, 19, 76}: Հոս մագնիսաքարաչառ Անցիկ-ժիրանաքարակի շերտ մը (Platte) նստած է Նոնաքարի մը վրայ, որուն մէջ կան թանձր երականցքեր Պղնձախնձի (Kupferkies, հրաքարու պղնձ) կոչուող (Kobaltin), որ 17% կորպուտ, կորպուտային 0.25% նիւթէլ եւ 32% զտուի կը պարուտակէ: Երապարտութիւնը 1905ին էր 917 քիլոկրամ կորպուտ:

Թէ հոս եւ թէ պարական Ղարա-գալի (արեւելեան եղբայրանց հարաւորեւելեան շարունակութեան) մէջ՝ հանա-ծոյց երակները Բանաթեան տիպարը (Banater Typus) կը ցուցնեն. այսինքն՝ Որ-